

Martin Gjerstad

600 daler silvermynt Ett inslag i den stora reduktionen

I
Den 29 oktober 1680 är en viktig dag i Sveriges historia. Under en debatt på riddarhuset om hur statsfinanserna skulle saneras framlade då Hans Wachtmeister plötsligt ett konkret reduktionsförslag, som sedan i stort sett blev riksdagens beslut. ”Mig tyckes bäst vara att – – – ju förr ju hellre av oss själva förena oss till det som de andra 3 stånden ändå lära tvinga oss till. Utrikes provinserna, de stora länen, grevskapen, friherrskapen, herrskapen, Norrköpings-beslutsgodsen / i fortsättningen kallade NB-gods / och mera sådant måste Konungen hava igen; däremot förvänta vi den nåden av Kungl. M:t att K. M:t varder de fattige således anseendes, att de som inte hava fått mycket och kunna kanske hava 10 à 20 eller några hundrade daler s. m:ts ränta, måge sådant få behålla; men de andras, såsom de varigenom riket är försvagat, de måste tagas igen. De 3 ständerna hava vist oss, vad vi hava bort själva göra”.¹ Verkställandet av detta program och dess senare utvidgning, den stora reduktionen, var en revolution i ordets bokstavliga mening: genom att återta hälften av adelns jord (och räntor) och använda den till indelningsverkets rusthåll och boställen valde kronan att återvända till en medeltida naturahushållning, som sedan till vissa delar bestod in på 1900-talet. Därtill kom de maktpolitiska, sociala och ekonomiska konsekvenserna.

Denna uppsats skall emellertid inte alls beröra detta i dess helhet utan begränsas till en detalj. Trots att den bara var fullt aktuell ett par år, syns det mig vara förtjänt av uppmärksamhet. Jag syftar på passusen ”att de som icke hava fått mycket och kanske kunna hava 10 à 20 eller några hundrade daler s. m:ts ränta, måge sådant få behålla”. Det är alltså fråga om den begränsning i reduktionen som Wachtmeister anses ha tagit med av taktiska skäl för att få lågadeln med sig i en närmast kuppaktad aktion mot sina egna klassbröder. Efter Wachtmeisters propå fortsatte debatten, och en stund senare begärde Mårten Reuterkrantz, att det skulle föras till protokollet, ”att Hr Hans Wachtmeister haver på K. M:ts vägnar lovat, att de, som inte mycket hava utan allenast 10, 20 eller några hundrade daler s. m:ts ränta – – –”.² Tydligt har sekreteraren inte hört fortsättningen. Satelliten Reuterkrantz brutala hänsyftning på K. M:ts vilja höjde ytterligare temperaturen. Redan samma dag gav Reuterkrantz så en precisering, innebärande att ”den som

haver sex hundrade daler s. m:t viss ränta eller därunder må få den behålla; vad som en äger över 600 daler s. m:t viss ränta, det går till kronan tillbaks”.³

Här nämns alltså för första gången i skrift denna summa, 600 daler silvermynt, som sedan släpat med ännu envisare än Joar Blå och krigsmannen Bengt Falk i alla skolböcker i historia och fortfarande – och med all rätt – återfinns i den akademiska kurslitteraturen! Den enklaste förklaringen till att så skett är väl att man här har tyckt sig kunna belysa det taktiska spelet och klasstriden inom adeln. Kanske vi emellertid också kan se det som ett exempel på hur vissa fakta bevaras genom seklerna i den ena framställningen efter den andra därför att de har kommit att betraktas som delar av ett helt, den historiska bildningen, för vilken de är konkreta hållpunkter. Vare därmed hur som helst, men den som tänker efter, inser att mycket ännu är oklart i denna fråga.

Låt oss dock, innan detta berörs, göra en resumé av ärendets fortsatta behandling på det politiska planet. Redan vid plenum 2/11 meddelade lantmarskalken, att ett adelns utskott uppgjort ett förslag till reduktion, som skulle föreläggas ståndet för diskussion. Senare samma dag återkom han till detta ärende och ville, tydligen för utskottets information, få veta om ståndet ansåg, att maximeringen till 600 dsm skulle gälla den aktuella possessorn eller förste ackvirenten, en nog så viktig fråga. Om ett ursprungligt donationsinnehav, förste ackvirentens, varit stort nog att ha en reducerbar räntandel utöver 600 dsm kunde denna ha försvunnit, ifall godsens genom arvskifte delats upp på flera händer. Ståndet ”fann bäst att förbehålla sig, att de behålla de 600 dsm ränta, som dem nu besitta”.⁴

4/11 framlades utskottsförslaget, vilket i den här aktuella frågan löd så: ”Norrköpings-besluts-godsens och herrskaper här uti Sverige och Finland och de inrikes provinser hemfalla ock alla så vida K. M:t och kronan, att allt det, som en donatorius haver fått över 600 daler s. m:ts ränta, det går allt till Kungl. M:t och riket igen; men vad en och annan haver till 600 daler s. m:ts ränta och därunder, det må han alldeles säkert och oreducerat efter Norrköpings besluts villkor och efter privilegierna roligen besitta; och skola dessa 600 daler s. m:t eller vad en därunder haver inte bliva räknade på hela familjen eller considereras uti primo acquirente, utan må den dem säkert behålla, som nu possessor är, men bliver räntan uträknad efter kammarkollegii uträkning, såsom den i 1655 års stadga för fundament är antagen”. Hänvisningen till 1655 års stadga betydde att uträkningen av hemmansrättan skulle ske efter kronovärdering, alltså på samma sätt som i jordeböcker och landsböcker. Man önskade också samma behandling av livstidsfriheter: ”Av livstidsfriheter förbehåller sig i lika måtto Ridderskapet och Adeln att behålla 600 daler silvermynts ränta, men vad däröver är, cederas till Kungl. Maj:t och Kronan, men sedan efter possessorens död bliva de 600 daler Kronan evärdeligen förbehållna”.⁵

På detta följde en diskussion om sidoarvets legalitet, som bestreds av många. Uppenbarligen var orsaken inte ömhet om lagen utan fastmer om möjligheterna att via fler återgångar av gods till kronan skapa underlag för nya donationer. Även

det snart igångsatta uppbyggandet av indelningsverket skulle ställa stora krav på boställen, vilket kan ha påverkat stämningen.

Efter ett par veckor kom så adelns svar på propositionen, där man nästan orda-grant följde utskottets skrivning.⁶ Riksdagsbeslutet 1680 är likalydande.⁷ Samma gällde för livstidsfriheterna.

Ingen hade trott att reduktionen skulle ha kunnat undvikas helt, och för de flesta måste resultatet ändå ha ansetts tolerabelt. Ja, i själva verket bättre än man vågat hoppas. Kvar fanns allt gammalt frälse, allt allodium givet före 1633, alla köpe- och pantegods och, uppenbarligen, den största delen av de feudala donationerna. – Vi bortser då här från effekterna av 1655 års reduktionsbeslut. – Det rörde sig om en reduktion som i huvudsak drabbade en liten, godsrik grupp. Men processen fortsatte.

På samma sätt som 1655 och 1680 grep de ofrälse initiativet på 1682 års riksdag. 31/10 lade de inför sekreta utskottet fram ett ”oförgrifligt förslag, hur K. M:t förmodas kunna efter handen komma utur riksens gäld”. I dess § 6 krävdes att även donationer i utrikesprovinserna skulle maximeras till 600 dsm ränta, i § 10 att ”donationer av 600 daler s. m:ts ränta måtte förstås av primo acquirente och icke extenderas ad capita successorum”, och i § 11 att, om det blev nödvändigt, donationerna fick reduceras ”till något mindre quantum än 600 daler s. m:t, som Hans Kungl. Maj:t kan finna en eller annans meriter likmätigt vara”.⁸

Adeln lät ett utskott sätta upp en motskrift. Beträffande § 6 fick man – kanske i ett fåfängt hopp att genom osjälviskt tillmötesgående vinna kungens gunst inför andra hot – t.o.m. längre än de ofrälse och fann det ”skäligenast att i underdånighet hemställa ärendet K. Maj:ts Eget nådiga behag och /bad kungen att/ disponera sin nåd och mildhet – – – som Eders Kungl. Maj:t själv allernådigenast behagandes varder”. §§ 10 och 11 besvarade så: ”Att donationerna av 600 dalers ränta måtte förstås om primo acquirente så ock reduceras till mindre quantum, därom exprimerar 1680 års beslut, huru H. K. Maj:ts nådigaste vilja därutinnan varit haver”.⁹ Alltså nej. Men när utskottets skrivelse togs upp i plenum ändrades den. I debatten deltog bland andra Edvard Ehrenstéen. I en längre diskurs anförde han argument pro et contra för kopplingen av donationsinnehavets omfattning till förste ackvirenten resp. den aktuella innehavaren, och gav flest skäl för det förra. Det påpekades också, att en riksdag ej varit bunden av föregående riksdagens beslut (som ju utskottet hänvisade till). Intressantast i hans inlägg är följande moment:

”5. Vad aequitet och justitie det kan vara, att man skall giva överskott secundum capita allenast och icke ab acquirente primo? Det är 1. lika som ville de, som vilja gå secundum capita och för det de hava delt sig emellan, lönnligen sig undandraga att giva något igen, fast han aldrig så mycket bekommit haver. Det är 2. som ville man dem belasta, som Gud ännu unnar livet att effektivt tjäna sin Konung och fädernesland, fast de hava litet bekommit. Det är 3. som ville man rikta dem, som arvskapet hava delt, fast de ringa tjänst gjort hava. Månne den döde ackvirent haver mera

förtjänt än den levande, eller männe sådana arvingar eller capita icke så väl är fader-neslandet och Konungen med skyldighet bebundna som andra”?¹⁰

Man känner trycket både från de ofrälse och från de med jord mindre välförsedda i tredje klassen.

Vid omröstningen övergav tredje klassen 1680 års beslut och röstade för förste ackvirent-alternativet, medan de två andra stod fast. Dock var tio i första klassen av samma mening som tredje och hänvisade bl.a. till de av Ehrenstéen anförda argumenten.¹¹ Bland undertecknarna fanns reduktionsivrare som Hans Mörner och J. J. Hastfehr; Hans Wachtmeister var ej med på riksdagen. Däremot var alla klasserna än så länge överens om att stå fast vid gränsen på 600 dsm, vilket ju var ogynnsamt för de jordhungriga. Men ”Tertia classis agreeerar vad utskottet har gjort och vill hellre, om defekt finnes, giva andra förslag, som såväl de andra ständer som ridderskapet och adeln toucherar”.¹² Fattigdomen fördrages med jämnmot, då den delas av alla! Men strax därefter återkom man till ärendet. Medan Carl Oxenstierna i första klassen ståndaktigt talade för vad alla nyss önskat, nämligen att stå fast vid 600 dsm-strecket, menade nu lantmarskalken Wrede, att det var bättre att inte binda kungens händer, utan ge honom möjlighet att efter behag giva åt meriterade män vad han fann gott. Alltså samma linje som man följt beträffande donationerna i provinserna. När Oxenstierna framhärdat vid 1680 års beslut, fick han mothugg av flera bl.a. Robert Lichton, som menade, att ”om det vore orätt uti 1680 års beslut, kan icke det ändras? De dödas meriter är goda, men de levandes bör ej heller glömmas”. Här märks tydligt omsorgen om dem med ringa jord. Efter ytterligare fäfängt motstånd brast Oxienstierna. ”Så må det gå galet alltihopa, medan man äntligen vill ha godsens från dem som dem hava”.¹³

När trots allt en del motstånd dröjde kvar, beslöt kungen att kräva öppen omröstning och det räckte. I adelns svar på propositionen fann man det icke skäligt, att K. M:t överhuvud var bunden av någon siffergräns, utan allt fick bero av hans nådiga vilja och av vad som stadgats i 1682 års reduktionsstadga.¹⁴ Liksom 1680 blev nu riksdagsbeslutet i denna fråga identiskt med adelns svar. Ingenting nämns nu över huvud om någon gränsrättighet, allt beror på kungens nåd, han har rätt att ge och ta tillbaka län.¹⁵

När 1680 års riksdag samlades, kunde en adelsman ha hur många feudala donationshemman som helst, bara de inte låg på förbjuden ort. I december s. å. hade hans rätt inskränkts till så många att den ordinarie räntan ej översteg 600 dsm. Denna rätt gällde dock fortfarande den aktuelle innehavaren. Två år senare drevs adeln först att acceptera, att rätten skulle gälla förste ackvirenten – vilket praktiskt skulle lett till minskade innehav för många som ärvt dessa hemman – och sedan att helt ge upp alla rättigheter att äga sådana gods annat än som en skänk av K. Maj:t, som kunde återtas närhelst denne så fann för gott, vilket också skedde.

Så slutade den korta historien om 600 dsm-donationerna.

II

Jag påstod tidigare, att mycket ännu var oklart i denna sak. Några frågor som man gärna skulle vilja få besvarade är följande.

1. Varför just denna summa, 600 dsm? Grep Reuterkrantz ett tal ur luften, vilket som helst? Om icke, vilka uträkningar låg bakom? Fanns m.a.o. kalkyler redan gjorda, som visade, hur ett sådant förslag skulle slå? 600 är väl inte vad som ligger närmast till hands om man vill ha en rund summa, snarare 500 eller 1.000. Något magiskt samband fanns väl inte heller. Det babyloniska duodecimalsystemet torde inte ha legat bakom.¹⁶
2. På en och samma dag skedde preciseringen från ”några hundra” till 600. Om inte Reuterkrantz ensam var ansvarig, vilket förefaller otroligt, varifrån kom direktiven under dagens lopp? Detta under förutsättning att man inte redan tidigare bestämt att först föreslå en vag summa för att sedan ge en exakt, en ur psykologisk synvinkel klok metod.
3. Redan nästa riksdag, 1682/83, slopades denne begränsning. Var det planerat redan tidigare, eller blev det bara en detalj i adelns totala kapitulation?
4. Vad betydde 600 dsm ränta konkret, d.v.s. hur många gårdar behövde man dra ränta från för att nå upp till denna summa, och, i anslutning härtill, hur gestaltade sig i det hela fördelningen av frälsejorden på olika ägarkategorier?
5. Hur många adelsmän hade NB-gods som gav minst 600 dsm i ordinarie ränta?

Forskarna har naturligtvis ställt sig dessa frågor och flera till, men svaren är få. Orsaken kan inte vara att de ansetts ointressanta eller ovidkommande. Den måste sökas i källäget och i bristen på källbearbetningar. För att få grepp om de tre första frågorna måste till korrespondens eller anteckningar av privat natur. Hittills har emellertid sådana källor lyst med sin frånvaro och torde enligt i ämnet och tiden bevandrade fortsätta därmed. Händelseförloppet med en successiv skärpning av reduktionen, kopplad till införandet av enväldet och uppbyggandet av indelningsverket, har en stark inre logik, som tyder på medveten planering av kungen och hans meningsfränder. Men belägg för hur rollfördelning, tidsschema och taktik utformats har inte kunnat ges. När det däremot gäller de två kvantitativa frågorna 4 och 5 finns material, men några bearbetningar därav har inte publicerats. Det material jag åsyftar och som jag har använt som huvudkällor i fortsättningen är dels J. A. Almquists Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden 1–4, omfattande Uppland, Södermanland, Östergötland och Småland, i forts. kallad Almquist, dels frälse- och rusttjänstlängder från 1654 eller åren närmast omkring från hela dåvarande Sverige–Finland.

Först några tekniska detaljer. Vad menas i detta sammanhang med ränta? Söker vi svar i de hittills använda akterna, visar det sig att det med ett undantag aldrig sker någon precisering, varken i debatter eller riksdagsbeslut. Undantaget är Reuterkrantz. Som framgår av citat tidigare talar han om viss ränta, och inte bara en

utan två gånger i samma mening. Man tycker, att han borde veta vad han talade om. Vissa räntan var detsamma som årliga räntan eller jordeboksräntan och utgjorde tillsammans med ovissa räntan den ordinarie räntan. Min tro är emellertid att den allmänna uppfattningen, vilken också bör råda i riksdagsbeslutet, var att det var den ordinarie räntan som skulle gälla. Detta framgår av Almquists bearbetningar i Frälsegodsen av landsböckerna från omkring 1654. Alla frälshemman, såväl gamla som nya, finns här noterade med sina mantal var för sig och med räntan summerad för varje ägare (förste ackvirent) vid varje särskilt donationstillfälle. För varje fögderi finns en sammanfattning. I totalsummeringen för Uppland (Stockholms och Uppsala län som jag för enkelhetens skull kallar för Uppland) sägs i not: ”den uppgivna räntesumman omfattar endast ordinarie räntorna, och däri är således ej medtagna – – de extraordinarie räntorna – – ej heller” andra diverse uppbörder”.¹⁷

I Smålandsdelen, som ju dessutom är översedd av andra forskare, sägs i en sammanfattning för 1680, not 2: ”Då extraordinarie räntorna (mantals-, boskaps-, skjutsfärds- och dagsverkspenningarna), som tidigare bokförts för sig, i Kalmar län fr.o.m. 1672 och i Kronobergs län fr.o.m. 1674 (men icke i Jönköpings län) redovisas i landskapsböckernas specialräkenskaper för de olika fögderierna, ha deras belopp för nämnda län måst fråndragas för att få fram ekvivalenter till 1654 års siffror”.¹⁸ M.a.o. är de e.o. räntorna 1654 ej medtagna i ränteuppgifterna.

Jag menar att landsbokens av Almquist använda ordinarie ränta var s.a.s. den ordinarie, den vanliga och att detta därför ej behövde explicit utsägas, varken i debatten eller i riksdagsbeslutet.

Nästa fråga blir: Hur många gårdar behövdes för att avkasta en ordinarie ränta på 600 dsm? För att få veta detta, bör vi bestämma en viss genomsnittlig nivå för den ordinarie räntan per mantal. Almquist ger här hjälp, eftersom man i hans fögderisammanfattningar har såväl mantal som ränta, och detta uppdelat så, att man kan koncentrera sig på abalienationerna och bortse från det gamla frälset och det kronan behållna. En enkel längd, landskap för landskap, ser ut som i tabell 1 på s. 13.

Det finns som synes ganska stora variationer mellan både landskap och fögderier (även, fast det ej syns, mellan enskilda hemman); Södermanland 46 mot Sm 22, Svartsjö 54 mot Sunnerbo 19. Uppland liksom Östergötland pendlar kring drygt 30.

Almquist själv föreslår i en sammanfattning av abalienationsförhållandena i Upplands olika fögderier trettio dalers ränta för mantal.¹⁹

I sin doktorsavhandling har Stellan Dahlgren en tabell av intresse här. Den visar reduktionen på förbjudna orter i Sverige, Finland och Ingermanland 1655–59. Däri ingår även icke-mantalssatta objekt som ängar, fisken, mässingsbruk, kvarnar och stadsavråder. Om dessa frånräknas återstår 1.472 mtl med 38.732 dsm i ordinarie räntor, d.v.s. 26 dsm/mtl.²⁰ Att det är just ordinarie framgår av tabell 3, s. 204, som behandlar samma sak.

Tabell 1

Genomsnittlig ordinarie ränta i dsm per mantal fögderivis för abalienationer o 1654

<i>Uppland</i>		<i>Södermanland</i>	
Svartsjö	54	Hölebo, Rönö och Jönåker	40
Långhundra	37	Oppunda och Villåttinge	40
Enköping–Sigtuna	41	Eskilstuna län	38
Uppsala	40	Carl Gustafs underhållslän	66
Örbyhus	26	Gripsholms län	50
Olands	22	<u>Carl Gustafs underhållslän</u>	<u>53</u>
Lyhundra	21	Totalt	46
<u>Södertörn</u>	<u>32</u>		
Totalt	30	<i>Småland</i>	
		Tjusts härads fögderi	24
<i>Östergötland</i>		Aspelands m.fl.	21
Stegeborgs län	36	Handbörds m.fl.	24
Bråbo och Skenäs	34	Södra Möre	25
Norrköpings län	39	Öland	23
Finspångs och		Allbo m.fl.	20
Östgöta bergslag	20	Sunnerbo	19
Linköpings län	34	Östra och Uppvidinge	20
Gullbergs m.fl		N och S Vedbo	21
häraders fögderi	35	Tveta m.fl.	20
Kinda och Ydre	21	Västra	22
<u>Vadstena län</u>	<u>38</u>	<u>Östbo och Västbo</u>	<u>20</u>
Totalt	32	Totalt	22

Källa Almquist

Avkastningen från grev- och friherrskapen var enligt Swedlund i genomsnitt densamma som från övrig till adeln abalienerad jord, ca 30 dsm/mtl.²¹ 68 av de 69 förste ackvirenter i Almquist som jag registrerat inneha mer än 600 dsm i NB-godsränta har enligt tabell 5 och 6 en sammanlagd ränta på 112.154 dsm på 3.471 mtl. Detta gör 32 dsm/mtl. (Den 69:e, med 1.000 dsm i ränta, var Forsmarks bruk som ej var mantalssatt).

Sju data, varav två under, tre över 30 dsm/mtl. Almquist, Dahlgren och Swedlund täcker alla ett stort material. Det finns fog för att stanna för normen 30 dsm/mtl. Ägare med NB-gods skulle därmed kunna känna sig trygga för 20 mantal.

För den fortsatta diskussionen skulle det vidare vara bra att veta, hur många gårdar 20 mtl motsvarade. Ett svar, om också kringgårdat med vissa reservationer, kan man få med hjälp av Almquists tabeller. Jag har slumpvis valt ut 150 ägare av abalienerat gods, 50 från vardera Uppland och Småland och 25 från vardera Sö-

dermanland och Östergötland och noterat både mantal och antal gårdar.²² Resultatet är tabell 2.

Tabell 2

Förhållandet antal-mantal

Område	Antal			
	ägare	mtl	gårdar	gårdar/100 mtl
Uppland	50	1.292	1.397	108
Södermanland	25	611	777	127
Östergötland	25	970	1.180	122
Småland	50	1.189	1.506	127
Totalt	150	4.062	4.860	120

Källa Almquist

1 mantal är här alltså 1,2 gård.

Ytterligare en genomgång av allt abalienerat mtl i 15 slumpvis utvalda häradet i de fyra landskapen, tillhoppa 3.390 mtl, gav en övervikt för antalsgruppen på 17%, således nära de 20% i tabellen.

Vi sammanfattar

1. Den ränta från NB-gods, som maximerades till 600 dsm, var den ordinarie räntan. Detta möjliggör användandet av Almquists Frälsegods-tabeller.
2. 600 dsm ordinarie ränta motsvarar ca 20 mtl eller 25 gårdar.

III

Innan vi nu går att se hur adeln drabbades av 600-dsm-beslutet vill jag som en bakgrund ge en kortfattad exposé över adelns totala jordinnehav i Sverige–Finland omkring 1654, d.v.s. när det var som störst. Det finns desto större skäl till detta, som vetenskapen härom hittills i många avseenden varit fragmentarisk. Almquists arbeten är oväderliga, men täcker inte hela landet och har vissa begränsningar som strax skall beröras. Hans område hade dock en större del av den avkortade jorden än man kanske i förstone skulle tro. Om vi fördelar denna i det egentliga Sverige på tre områden, nämligen Uppl+Söd+Ög+Sm, Vg+Dalsland och övriga Sverige, kommer de att ha resp. 63, 22 och 15% av jorden. Detta enl. det landsboksextrakt från 1655 som nedan omtalas. Det av Almquist täckta området hade alltså 2/3 av adelns jord i Eg. Sverige. Detta är viktigt att understryka eftersom det ger en stabil bas för mina pretentioner att undersökningen rörande detta delområde bör kunna anses gälla för hela landet. Man observerar att Finland ej är medtaget.

Den topografiska litteraturen har givetvis mycket att ge, men kan inte rimligen lappas ihop till en bild av hela landet. Enstaka centralt uppgjorda mantalsextrakt

har varierande värde och ger blott ett magert skelett. Problemet är att få tag i ett källmaterial som kan bearbetas utan orimlig tidsutdräkt.

Adelns rusttjänstlängder, en form av självdeklarationer med listor på enskilda jordegendomar, har visat sig lämpliga. För min licentiatavhandling, som beskriver adelns demografi 1625–1680 och jordinnehav 1654, använde jag efter förslag av Sven A Nilsson de längder från denna tid, som finns i kammar- och krigsarkiven, och registrerade ca 55.000 gårdar (ej mtl). En källvärdesundersökning gav vid handen, att kvaliteten på de enskilda längderna var god, medan det däremot fattades en del längder, som hamnat t.ex. i länens verifikationsband och som det skulle tagit orimlig tid att få fram. Täckningsgraden konstaterades vid en jämförelse med ett av Nilsson mig lånat landsboksextrakt från 1655 (senare delvis använt av dens. i ”Det ypperliga frälset”, s. 29ff i På väg mot reduktionen) vara bäst för Uppland och Södermanland med 89% och Småland med 87%, sämre för Östergötland med 72%. Man kan också jämföra mina siffror med Almquists för de fyra landskapen och finner då, att mot mina 24.443 gårdar svarar Almquists 24.652 mantal.²³

Jag noterade alltså antal, ej mantal, och detta av två skäl. Dels var ej mantal använt överallt i längderna, dels gick det väsentligt fortare att räkna ihop gårdarna på det sättet. Detta kan ses som en nackdel vid ev. jämförelse med annat material, men den är inte alltför stor och kan också vid relativa jämförelser rörande större tal och områden elimineras genom en ekvivalering åt ena eller andra hållet med hjälp av den faktor jag räknat fram ovan: 1 mtl = 1,2 gård.

Så några data från undersökningen.

Tabell 3

Frälsejorden och dess ägare i Sverige–Finland 1654

Ägare	Antal		
	ägare	gårdar	% av gårdarna
Grevar och friherrar	119	31.352	56
Lågadel	741	22.902	42
Ofrälse	62	475	1
Okända	36	353	1
Totalt	958	55.082	100

Källa: Adelns rusttjänstlängder, KrA, Frälse- och rusttjänstlängder, KA

Utöver tabellens siffror kan nämnas följande. 23 grevar av gammal ätt (svensk adel 31/12 1625) ”ägde” 1654 ca 14.000 hemman, d.v.s. 25% av alla. Citationstecknet orsakas av att en del av deras innehav, liksom av de andras, var ränta från skattehemman, som de inte ägde. 66 friherrar av gammal ätt ägde 11.600 hemman eller 21%. Dessa ca 90 var en liten grupp men var Sveriges verkliga jordägare, och kontrollera-

de nära hälften av Sveriges frälsejord. Av de 31.000 hemmanen i tabellen kom på grev- och friherrskap ca 10.000, övrig jord för dem med grev- och friherrskap 9.000 och övrig högadels jord 12.000. Av hela adelns innehav utgjorde grev- och friherrskapen omkring 1654 knappt en femtedel (18%) både vad gällde omfång och avkastning. Med hänsyn till stor andel öde och allmänt lägre utbyte i många län i Finland är kanske en viss försiktighet i omdömet om avkastningen motiverad.

Det genomsnittliga antalet gårdar per ägare var för högadeln 256, för gammal lågadel 34, för ny lågadel 29, för hela lågadeln 31. 60% av de 741 lågadliga ägarna hade mellan 1 och 25 gårdar, 40% mer än 25 gårdar. Mediantalet var för resp. grupper 150, 23, 20 och 21.

88% av ägarna hade statlig eller halvstatlig tjänst. Jag gjorde även med hjälp av Elgenstiernas Ättartavlor en sammanställning bl.a. av antalet adelsmän 1625–1680, fördelade på samma sätt på hög- och lågadel och på yrkesgrupper. Noteringarna är här gjorda med tioårsintervall och visar, att antalet adelsmän (över 15 år) tillhörande introducerade ätter i runda tal var 1650 1.300, 1660 1.580, 1670 2.080 och 1680 2.360. Om antalet 1650 var 1.300 och 1660 1.580 kan vi uppskatta antalet 1654 till 1.450. Samma år fanns enl. tabell 3 860 adliga jordägare, alltså mer än hälften av antalet manliga adliga. Bland de 1.450 återfanns naturligtvis söner som ej fått sitt arv. Troligen fattas också ca 10–15% av längderna. Å andra sidan fanns åtskilliga kvinnliga jordägare. Med hänsyn härtill vågar man kanske säga, att majoriteten av den svenska adeln ägde jord, ofta mycket, i varje fall något. Men detta gällde 1654. 1680 var läget ett annat. Bortsett från de redan då till 2/5 reducerade grev- och friherrskapen var adelns jordinnehav i stort sett detsamma som 1654. Men antalet adelsmän hade ökat mycket, ja så mycket, att de jordlösa nu bör ha utgjort majoriteten: Av ca 2.300 var förmodligen ej mer än omkring 1.000 jordägare.²⁴

Så långt mina gamla resultat.

Den viktigaste förändringen 1654–1680 gällde länen, av vilka åtskilliga indrogs, särskilt på 1670-talets senare del. Enl. Swedlund nedgick grevskapens antal under tiden 1654–1680 från 20 till 10 och friherrskapens från 33 till 22, mantalet minskade med 42% och räntorna med 33%.²⁵ Detta skulle betyda att länens gårdantal sedan 1654 gått ner från ca 10.000 till 6.000. Förändringen överhuvud för adelns jordinnehav i Uppland–Småland kan räknas fram ur Almquist enl. följande: Mtl frälsejord 1654 24.653, 1680 22.939. Alltså en minskning i detta område med 1.724 mtl eller 7%. Den totala förändringen för hela Sverige–Finland var något större, bl.a. eftersom den största delen av länsindragningarna skedde i andra delar av riket än i almquistlandskapen. Fortsatt donerande förekom 1655–1680 men det motverkades i okänd omfattning av reduktionen p.g.a. 1655 års beslut.

Vi konstaterar alltså, att den totala abalienerade jorden från 1654, då den utgjorde ca 65% av all jord, minskade med ca 10% fram till 1680, då den således skulle

vara 59% och med följande fördelning av antalet gårdar:

Grev- och friherrskap 6.000

Övrig högdaglig jord 20.000

Lågadligas (och ofrälse frälse-)jord 24.000.

Det kan för fullständighetens skull påpekas, att det avsöndrade mantalet var betydligt större än den avsöndrade ordinarie räntan, beroende på att det gamla frälset, som knappt betalade någon skatt, utgjorde närmare hälften av adelns jord 1654. Exempelvis var det behållna mantalet 1654 i Uppland 10%, räntan 25%, i Södermanland 16 och 34, i Östergötland 18 och 33, i Småland 25 och 41, totalt för de fyra landskapen 18 och 33. – Om som i Östergötland 18% var kronan behållet, betyder det inte, att adelns andel var 82, ty en del var fört som öde och förmedlade hemman.

IV

Det konkreta resultatet av riksdagsbeslutet om reduktionen av vissa NB-gods skall nu visas i tabeller, som alla bygger på Almquists Frälsegodsens. Detta medför vissa nackdelar. En är, att hans arbete bara omfattar fyra landskap. Denna begränsning är beklaglig men får godtas, om något alls skall kunna läras om dessa förhållanden. En annan nackdel är, att i de ägarlistor som finns i slutet på varje del anges inte den aktuella ägaren 1680 utan förste ackvirenten, alltså den ursprunglige donatarien. Dessa förste ackvirenter täcker hela 1600-talet, och av dem som varit aktuella här p.g.a. sitt stora innehav, var i själva verket alla utom åtta döda 1680.

Två brister således, som kan tyckas alltför stora för att tillåta ett sådant bruk av materialet som jag gjort. Men mot detta kan ställas följande. Att inte hela landet är representerat kan inte få betyda så mycket. Detta område innehåll dock som tidigare visats 2/3 av all adelns jord i Eg. Sverige. Försiktighet skall emellertid iakttagas när det gäller att generalisera observationer om detta område att gälla hela landet. Jag återkommer snart med ett exempel härpå.

Allvarligare kan den andra anmärkningen tyckas vara. Hur skall man kunna göra anspråk på att återge korrekta ägarförhållanden 1680 genom att registrera förste ackvirenter från flera decennier? Jag tror emellertid att problemet är mindre än man kunde frukta, och detta hänger samman med själva utgångspunkten för efterforskningarna. Vad vill vi, eller rättare reduktionsivrarna, ha tag i? Jo, personer som har ett stort innehav av NB-gods, ju fler dess bättre, och observera, ju större gods, dess fler aktuella objekt. När kan dessa gods tänkas vara som störst? Jo, innan de splittras genom arv eller andra åtgärder.

Den kanske viktigaste omständigheten som pekar på, att förste ackvirentens innehav av NB-gods t.o.m. bör ha varit större än 1680 års ägares är det krav som restes, att man skulle ersätta beslutet om att se till innehavet hos de aktuella ägarna och i stället inrikta sig just på förste ackvirenterna, vilket underföstått borde ge mer. Och detta måste ha varit en stark tro, när man utgerade kravet trots lätt

insedda stora besvär och utdragna operationer för att fastställa det ursprungliga läget. Jag menar alltså, att även denna brist är försumbar; om resultatet av min bearbetning skulle vara skevt, måste det i så fall vara i den riktningen att vi får fler ”skyldiga” än om man inriktat sig på 1680 års ägare. En underskattning av den aktuella godsvolymen är ej tänkbar.

Tilläggs bör, att det är möjligt, att det fanns några förste ackvirenter med gods i ett eller flera av de fyra landskapen, som inte kom över 600 dsm-gränsen men som skulle gjort det, om hans gods i t.ex. Västergötland varit kända och lagts till de andra. Likaså kan det finnas en och annan, som haft tillräckligt mycket gårdar enbart utanför de fyra landskapen och alltså ej heller, trots detta, blivit registrerad. Men detta medför bara ett fel i absoluta tal, ej relativa, eftersom jag gör alla procentuella uträkningar inom samma material. Vi går så över till tabellerna.

Tabell 4

Mantal adelsjord 1654, fördelade på gammalt och nytt frälse

Område	Gammalt frälse		Nytt frälse				Totalt	
	mtl	%	allodium +		köpegods m.m.		mtl	%
			mtl	%	mtl	%		
Uppland	2.558	33	2.045	27	3.046	40	7.649	100
Södermanland	1.734	55	653	20	785	25	3.172	100
Östergötland	1.939	38	1.712	33	1.483	29	5.134	100
Småland	4.224	43	2.268	23	3.415	34	9.907	100
Totalt	10.445	40	6.678	26	8.729	34	25.862	100

Källa: Almquist

Det främsta syftet med denna tabell är att fixera NB-godsens andel av hela frälsejorden. Den är som synes 1/4. Jag har här slagit samman allodialt och feodalt mantal, eftersom så skulle ske genom 1655 års riksdagsbeslut. Transformationen från allodial till feodal status gällde bara de gods som givits efter Gustav II Adolfs död. Almquists ägarlistor ger emellertid inga upplysningar om tidpunkten för donationerna, varför jag haft att välja på att ta med allt där angivet allodium eller inget alls. Jag har ansett det förra alternativet bäst. Jag får då med säkerhet med alla dem som ändrats till NB-gods efter 1655 och uppnår därmed en maximering av den för reduktion aktuella godsmassan.

Av den övriga frälsejorden kom 34% på köpegods medan det gamla frälset stod för 40%. Väntad var det sistnämndas stora andel i Södermanland, kanske däremot inte den relativt låga i Uppland.

26% av adelns jord var alltså NB-gods. Nästa fråga blir då: Hur stor del därav var aktuell för reduktion 1680, och hur många hade så mycket? Svaret framkom-

mer genom en bearbetning av förteckningarna i slutet på varje del av Frälsegodsen, betitlade ”Innehavare (förste ackvirenter) av ärftliga förlänningar samt köp- och bytesgods i Uppland /resp. Södermanland etc./ 1654”. Förlänning är Almquists term för donation. Jag har noterat 608 donatarier.²⁶ Av dessa hade 69 allodiala och/eller NB-gods, som avkastade över 600 dsm i ordinarie ränta. En donation, Harald Appelboms Forsmarks bruk, saknade mantal men räntade 1.000 dsm och en, Vadstena krigsmanshus, var en juridisk person. Bland de 69 ingår också Simon Grundel-Helmfelt (708 dsm) och Edvard Ehrenstéen (981 dsm), som fick sina donationer 1660–62 och var de enda som kom över 600 dsm bland dem som förekommer under rubriken ”Nyttillkomna abalienationer 1655–1680”, vilken i varje fögderi står efter den huvudförteckning, som anger det gamla frälset och det nya var för sig 1654. Dessa fyra speciella fall är av olika skäl ibland medtagna, ibland icke, vilket förklarar det varierande antalet i tabellerna.

Tabell 5

Andel av 1654 års totala avkortade ränta i Uppland, Södermanland, Östergötland och Småland som kom på förste ackvirenter av allodial- och NB-gods med över 600 dsm i ränta

Område	A. Ränta till 67 förste ackvirenter av NB-gods med över 600 dsm i ränta	B. Totala räntan från avkortningen 1654 (inkl. frälset)	A i % av B
Uppland	40.523	187.718	22
Södermanland	12.935	73.049	18
Östergötland	43.836	124.068	35
Småland	15.870	165.497	10
	a) inkl 600	113.164	a) 21
S:a		550.332	
	b) exkl 600	72.964	b) 13

Källa: Almquist

De sextiosjus andel av den totala ränteavkortningen var alltså 21%, mest i Östergötland (Johan Casimir och Adolf Johan stod tillsammans för mer än hälften: 26.439 av 43.836 dsm), minst i Småland. Men detta är ej kronans vinst vid en reduktion, ty det var ju 1680 inte fråga om att dra in allt detta, utan blott vad som översteg 600 dsm. $67 \times 600 = 40.200$. Denna summa skall frändragas 113.164. Kvar blir då 72.964 dsm att reducera, d.v.s. 13%. Om all NB-ränta över 600 dsm per possessor drogs in, miste adeln 13% av sin ordinarie ränta.

Så blev resultatet beträffande räntan. Av intresse kan också vara att se på mantalet, eftersom utfallet ej blir detsamma.

Tabell 6

Andel av 1654 års NB-gods-mantal som kom på förste ackvirenter med över 600 dsm i ränta

Förste ackvirenter med över 600 dsm i ränta hade av allt NB-gods			Deras NB-gods utgjorde	
	mtl	%	av nytt frälse %	av allt frälse %
Inkl 600 dsm	3.471	52	23	13
Exkl 600 dsm	2.256	34	15	9

Källa Almquist

På samma sätt som i den förra tabellen har från totalsumman dragits den del som ej berördes av indragningen. Detta har gjorts genom analogislut. I tabell 5 är den 40.200 av 113.164, vilket gör 35%. Om samma sker här, minskas 3.471 med 1.215=2.256, vilket är 15% av det nya och 9% av allt frälse.

Förloras skulle således enl. tabell 5 *13% av räntan* och enl. tabell 6 *9% av mantalet*. Skillnaden beror på att landsböckernas ordinarie ränta från de 40% gammalt frälse är mindre än från det nya.

Slutligen tabell 7 som visar hur en reduktion av NB-gods på dessa villkor skulle beröra olika kategorier.

Tabell 7

Förste ackvirenter som före 1680 fick NB-gods med över 600 dsm i ränta. Antal och ägargrupper

Ägar-grupper	Grevar och friherrar	Lågadel				Övriga utan yrke	Summa	
		gammal civil	ny civil	gammal mil	ny mil			
Antal	34	4	10	14	4	1	2	69
Ränta i dsm	80.465	4.386	8.984	13.846	3.111	925	3.145	114.853
Andel i %	70	4	8	12	3	1	3	100
Andel av denna ränta som över-skjuter 600 dsm	60.056	1.986	2.984	5.446	711	325	1.945	73.453
I %	82	3	4	7	1	0.5	3	100

Källa: Almquist

Utan yrke var David Fr. v. Siegroth. Övriga var biskop Johannes Mathiae (1.947 dsm) och Vadstena krigsmanhus (1.198 dsm).

Av de 69 var hälften betitlad adel, hälften lågadel. Som väntat var de högadliga ägarnas innehav genomsnittligt större, så att hälften av ägarna hade 70% av räntan. Men om bara den aktuella reduceringsdelen beaktas, blir grevarnas och friherrarnas andel ännu större, 82%. Den grupp på riddarhuset, som betraktades som mest reduktionsivrig, den nya lågadeln, representeras här av allenast 18 personer med 8% av den reducerbara räntan.

Vi har förut konstaterat, att den genomsnittliga räntan torde varit 30 dsm/mtl och att det genomsnittliga antalet gårdar/adelsman med jordinnehav var 31. Vi har nu också sett, att 26% eller vart fjärde mantal av adelns jord var NB-gods. Om vi antar, att 1/4 av 31 var NB-gods, blir det 8 gårdar med tillsammans 240 dsm i ränta, alltså långt under gränsen. För att drabbas av beslutet måste en frälsegodsägare ha ca 25 gårdar, *alla* NB-gods, och *därutöver* ett varierande antal NB-gårdar, varvid de senare togs, medan resten, de 25, behölls. Detta var naturligtvis både ovanligt och om det inträffade föga förödande. Med dessa premisser är utfallet av undersökningen inte överraskande. Genom denna bestämmelse förlorade högadeln 12% av sin jord men lågadeln endast 4% av sin. Se not. 27. De som drabbades hade dessutom tillräckligt många gårdar kvar för att ändå parera genomsnittet och ha sin bärgning tryggad.²⁸

V

För att sköta reduktionen tillsattes Reduktionskommissionen, tolv personer under ledning av Claes Fleming. Utgångspunkten för kommissionens verksamhet, som började i jan. 1681, skulle vara riksdagsbeslutet. Kungen räknade med att arbetet skulle vara klart samma år, och aktiviteten var stor. Indragningen av grev- och friherrskapen gick snabbt, men därefter började det kärva, först med kungsgårdarna och sedan med NB-godsen. När man skulle fatta beslut om dessa kategorier blev man varse, att underlag för besluten saknades eller var bristfälliga. Vad var en kungsgård?²⁹ Vem hade överskottsräntor av sina NB-gods? Hur skulle man göra med köp-, pant- och bytesgods som var NB-gods?

Kommissionens protokoll för 1681, renskrivet och på över 600 foliosidor, ger många exempel på hur man sökte bemästra alla olösta och oväntade problem som dök upp.³⁰ För att få material krävde kommissionen, att alla donatarier skulle via landshövdingar eller direkt inom sex veckor skicka in de dokument de kunde åberopa för sina innehav. När detta gick trögt, befalldes landshövdingarna att sekvestera gods och räntor för dem som sölade. Ytterligare dokumentation sökte kommissionen t.ex. i kammarens material och hos antikvitetskollegium. Man ville också anlita landsböcker och jordeböcker. Presidenten uppgjorde på egen hand listor med hjälp av kammaren. Trots all möda tycks resultatet ha blivit magert. Detta berodde på flera omständigheter.

Tid kunde spillas genom diskussioner, bottnande i ren okunskap om bestämmelserna. 13/5 tog Jacob Gyllenborg upp frågan om huruvida de NB-gods, som köpts, kunde komma i åtanke för indragning. ”H. Pres: Riksdagsbeslutet eximerar köpta norrköpingsbesluts gods med kungl. concens för bemälda 600 dsm ränta. Gyllenborg: Om en har försålt 600 dsm ränta av Norrköpings besluts gods, så frågas, om han skall få behålla några gods av samma beskaffenhet. Pres: Uti riksdagsbeslutet anhåller ridderskapet att de Norrköpings besluts gods som med kungl. permission köpta är, måtte orubbade bliva, begärandes allenast, att sådana köp icke måtte hädanefter tillåtas. Gyllenborg: Man kan votera häröver. Pres: Eftersom saken är klar i själva riksdagsbeslutet, ty behöves intet omröstande.”³¹ Den nitiske Gyllenborg gav sig inte så lätt. Riksdagsbeslutet kunde tydligen nonchaleras om kommissionen genom votering så skulle finna lämpligt!

Ett annat exempel, från 29/7: ”Cronsköld: Jag finner ingen anledning av riksdagsbeslutet några änkor Norrköpings besluts gods att tillägga, när en different uppkommer mellan sonen och modern, då må de acordera sinsemellan, dock vid tillfälle av en speciali casu vill jag utlåta mig närmare härutinnan.

B. Marschalck: Om det är praxis i Sverige att en änka behåller 600 dsm ränta, då har det vim legis”.³²

Ibland föreslogs och beslöts att använda material, som visade sig vara inadekvat:

3/6: ”Lindhielm påminte att eftersom sex månader och mera är nu förbi, ty kunde man företaga sig Norrköpings besluts gods, på det donatorierna måge desto forderligare inkomma och för sig deklarerera. Pres: Det skulle hava skett någon tid före detta men emedan de först gjorda listor icke voro rättade så som sig borde, ty kunde vi icke fortfara därutinnan; men såsom de senare efter landsböckerna fattade listor nu färdiga äro, alltså till att fullfölja K. M:ts nådigaste befallning, kunna vi förskicka dem till landshövdingarna till att låta de uteblivnas gods sekvestera. Lindhielm: Uti landsböckerna finnas stora fauter. Pres: Eftersom dessa nu förhanden varande listor grunda sig på landsböckerna vilka ej torde vara inrättade som sig borde, ty kan skrivas uti brevet ett postscriptum med begäran att landshövdingarna rannsaka över vart gods beskaffenhet, så att vart och ett kommer under sitt rätta namn. L. Ribbing: Uti listan nämnes allenast primus acquirens, vilken kan godset sig avhänt hava, blivandes alltså possessor tilltalt, varför är skälighet att samma possessor höres förr än hans gods sekvesteras”.³³

Man sänder ut listor, som visar sig vara felaktiga, nya listor görs, baserade på landsböckerna, och när det påpekas, att dessa innehåller felaktigheter, görs ett PS att landshövdingarna skall rannsaka i varje enskilt fall, och efter Ribbings inlägg, som ju egentligen gör landsböckerna i det närmaste oanvändbara, bestämmer man ånyo, att varje possessor skall höras.

Men den enskilde landshövdingen visste ju inte om en donatarie hade gods i andra län och om alla hans gods tillsammans räntade mer än 600 dsm. Fleming,

som vid ett tillfälle menade, att det skulle ta kommissionen två år att genomarbeta registraturet, tvingades till slut medge, att det ”synes nödigt att vi själva donationsbrevgen genomläsa”.³⁴

En annan komplikation var den samtidiga reduktion, som reduktionskollegium bedrev. Det blev uppenbart, att man inte kunde avgöra om någon hade över-skottsräntor förrän det var fastställt, om han måste avstå NB-gods till fjärdepartsräfsten eller för att de var omistande eller bådadera.

Jämte tidsfördröjningen var bristen på korrekt och lämpligt material således det värsta. Donationerna hade givits till en förste ackvirent medan ev. indragningar skulle drabba 1680 års possessorer. Donationsbrev, listor från registratur och kammararkiv och landsböcker upptog alla förste ackvirenter och var därför i princip oanvändbara som enda källa. Kommissionen och dess medhjälpare måste tvinga aktuella possessorer – och hur få fatt på alla dem? – att redovisa sina innehav, konfrontera dessa med vad landsböcker etc. sade och därvid fastställa, hur godsen vandrat genom arv, köp, försäljning och förpantning mellan donationstillfället och november 1680.

Detta var en gigantisk uppgift och man kan undra om Fleming visste vad han gjorde, när han gick adeln till mötes och ändrade reduktionsprojektet så att förste ackvirenten ersattes av den aktuella ägaren (jfr not 5). Men indragningarna hade å andra sidan inte varit mycket enklare om man gått på förste ackvirenten, vilket ju senare skedde i ett mellanspel före 1683 års beslut om avskaffande av denna gräns. Ty även då måste man i de fall förste ackvirenten ej var godens ägare 1680, göra motsvarande kontroll för att få fram vem som ersatt honom som ägare. För adeln var det förmånligare att man gick på den aktuella ägaren, men för kommissionen ansågs den troligen bättre att ha landsböckernas lättillgängliga uppgifter som utgångspunkt, och det kanske var ett skäl till att man ändrade tillbaka till vad som ursprungligen var avsett. Men som sagt även detta var besvärligt; enklare, och betydligt mer givande för kronan var att slopa 600 dsm-gränsen.

Hur mycket som egentligen drogs in enligt 1680 års regel är osäkert. Det finns i litteraturen bara en uppgift härom. Svedelius anför en summering länsvis, inklusive från livstidsfriheter, och den uppgår till 12.236 dsm.³⁵ Uppgiftens källvärde kan jag inte bedöma. Jag nöjer mig med att mot den ställa vad jag funnit genom bearbetningen av Almquist. Av tabell 5 framgår, att överskottsräntorna bara i hans fyra landskap utgjorde 72.964 dsm. Räknar vi för hela riket, bör de indragna räntorna, om Svedelius har rätt, ha utgjort mindre än 1/10 av det aktuella beloppet.

Sällan har så många engagerats för att uppnå så litet.

Noter

1 RAP 1680 s. 67f

2 RAP 1680 s. 68

3 RAP 1680 s. 76

- 4 RAP 1680 s. 84, 91
- 5 RAP 1680 s. 303; I not s. 302 sägs två koncept till utskottets skrivelse föreligga, båda med många rättelser. F. F. Carlson (del 3 s. 160) har tydligen blott funnit *ett* koncept, "försett med Claes Flemings egenhändiga rättelser". Han torde avse det i R 40, Riksdagsacta, RA. I detta kan fyra stadier urskiljas. I det första läses, att "dessa 600 daler silvermynt eller vad en därunder haver skall räknas på hela familjen och konsidereras uti primo acquirente". I de tre senare sägs med små variationer att man inte skall utgå från förste ackvirentens innehav "utan som possessor dem nu besitter". Det är ett av dessa tre som tryckts i RAP. Vad varken RAP:s utgivare S. Bergh eller Carlson nämnt är, att Fleming från början tänkt sig gå på förste ackvirentlinjen, den hårdare, men ändrade sig efter att ha hört ståndets mening.
- 6 RAP 1680 s. 343
- 7 Stiernman II s. 1814
- 8 RAP 1682 s. 216f
- 9 RAP 1682 s. 222, 224
- 10 RAP 1682 s. 225ff
- 11 RAP 1682 s. 69, 235f
- 12 RAP 1682 s. 69
- 13 RAP 1682 s. 72ff
- 14 RAP 1682 s. 265ff
- 15 Stiernman II s. 1914ff; Stadgan i Årstrycket
- 16 I LUB:s handskriftsamling råkade jag stöta på en avskrift av en donationsurkund till ett magnatstipendium vid Uppsala universitet, utfärdad av Fabian Wredes änka 1713 och lydande på 600 dsm årligen. Den ligger i De la Gardieska samlingen, Släktarkiven, Wrede 6. Urkunderna till Uppsala magnatstipendier finns tryckta i t.ex. Några riksens höge herrars testamentерlige förordningar om stipendier vid Upsala akademie.
I en vild förhoppning att ha träffat på ett exempel på en etablerad schablon, kanske samma än så länge dolda förebild som till Reutercrantz förslag, gick jag igenom alla privata stipendier både vid Uppsala och Lunds universitet från tiden och kunde raskt avskrika ärendet. Inget annat stipendium löd på denna summa!
- 17 Almquist 1:1 s. 492
- 18 Almquist 4:2 s. 1026
- 19 Almquist 1:1 s. 87
- 20 Dahlgren s. 421
- 21 Swedlund passim
- 22 Som en gård räknas då ett namn, utom om namnet följs av högre mantal än 1; i sådana fall tas mantalssiffran för antalsiffra, t.ex. Norrby 6 (mtl) = 6 gårdar. Detta är inte tillfredsställande, eftersom 6 mantal kan betyda fler än 6 gårdar, men den enda möjligheten. Samma gäller fall med bråk, större än 1 mtl, t.ex. Högby 2 1/2, Lundby 1 1/2. För Högby anges då 3 gårdar (2+1/2), för Lundby (1+1/2).
- 23 Almquist har egentligen 25.948 mtl avkortade, men från dem har dragits 1.295, som består av bytesgods och livstidsförläningar, som ej är med i mina siffror.
- 24 Jfr den bild Sven Grauers ger i samband med beskrivningen av händelserna på 1680 års

riksdag: ”Den stora massan av adeln --- utgjordes av i stort sett obesutten lågadel ---”. Grauers s. 117. Han ger inga besked om vad han stöder sig på, men har säkert rätt. När det gäller adelns numerär bör dock sägas, att viss osäkerhet råder. Sten Carlsson har med utgångspunkt i en säker siffra, 9.208 vuxna manliga adelsmän 1751, skattat antalet 1700 till ”förmodligen föga mer än 5.000”. Carlsson, S., s. 13. Detta är nog ett understatement. Ingvar Elmroth har liksom jag använt Elgenstiernas ättartavlor och ger data bl.a. från 1650 och 1700. Elmroth s. 42. Han menar, att det 1650 fanns ca 1.000 vuxna manliga adelsmän (över 20 år), varav 500 av gammal och 500 av ny adel. 1700 var motsvarande siffror 550+1.950=2.500, alltså bara hälften av Carlssons. Jag har inga tal från 1700 men följande för 1650 och 1680:

	Högadel	Lågadel		Summa
		gammal	ny	
1650	76	659	584	1.319
1680	299	615	1.449	2.363

Mina siffror 1650 är alltså högre än Elmroths, vilket delvis kan förklaras med att jag har en lägre åldersgräns, nämligen 15 år. 76 betitlade verkar kanske lite med tanke på de 119 i tabell 3. Men högadeln ökade som bekant mycket starkt just under Kristinas sista regeringsår och 1660 är deras antal 183.

25 Swedlund s. 314f

26 De fyra delarnas register har kollationerats med varandra så att ingen ägare noterats mer än en gång.

27 En sammanställning av tidigare data i text och tabeller ger följande:

1. Grev- och friherrskapen var 1654 10.000 gårdar, vilket gör 32% av högadelns jord och 18% av adelns jord.

Högadelns andel av reducerbar NB-gods-jord var 82% av 9% av all adelns jord, d.v.s. 7%. 7% av 55.000 är 3.850, vilket är 12% av högadelns jord. Högadeln förlorade $32+12\%=44\%$ av sin jord eller $18+7=25\%$ av adelns jord.

2. Lågadeln förlorade 18% av 9% = 1.6% av all adelsjord. 1.6% av 55.000 är 880, vilket var 4% av lågadelns 23.000 gårdar i hela Sverige-Finland.

3. 25% + 1.6% är 27% av all adelns jord.

4. Procenttalen är delar av 1654 års siffra, 55.000, eftersom exakta tal för 1680 ej existerar. Den största skillnaden skapas av de före 1680 indragna grev- och friherrskapen, men denna effekt elimineras genom att de räknas med i de 32% i punkt 1.

28 Den annars saklige Svedelius har i brist på fakta uppenbarligen helt duperats av talet att låta den fattiga adeln få behålla något litet. Han jämför 1655 och 1680 och skriver: ”Då förvandlas blott allodialdonationerna till Norrköpings beslutsgods och fingo såsom sådana behållas; nu indrogos själva Norrköpings beslutsgodsen och blott 600 dal. S:m:s ränta lämnades övrigt. Nu gjorde man icke blott en jämkning för att hjälpa kronans finanser; man angrep länssystemet i hela dess vidd och kullstörtade det till största delen”. Svedelius s. 214.

När på samma sätt Jerker Rosén menar, att ”den del av reduktionsbeslutet, som fick den största betydelsen för adeln i gemen, innehöll, att alla Norrköpingsbeslutsgods över 600 dsm --- skulle indragas”, så har han ju rätt i så mån att adeln i gemen inte hade några grev- eller friherrskap och därför tills vidare inte drabbades på annat sätt än genom NB-

beslutet. Men en förlust på 4% av jorden är ju mindre dramatisk än ”största betydelsen”. Rosén s. 213.

- 29 Jfr F. F. Carlson 3, s. 266f: ”I riksdagsbeslutet hette det, att kungsgårdarna skulle reduceras ”med deras av ålder tillydande tillhörigheter”, och detta obestämda uttryck befanns nu, när det skulle komma till verkställigheten, i stort behov av närmare förklaring. Kommissionen förhade flera gånger denna fråga och kom till det slut, att i egenskap av sådana tillhörigheter borde indragas alla de donerade hemman, utan vilka kungsgården ej kunde brukas. De hemman som ej behövde användas till kungsgårdens nytta skulle således vara fria från reduktion. Då urskiljandet i detta hänseende icke berodde på någon genom lag och eller hävd stadgad bestämmelse, utan på omdömet om vad lantbrukets bestånd kunde fordra, så var härigenom ett nog vidsträckt fält öppnat för olika tolkningar”.
- 30 Reduktionskommissionen, A:II:1, Protokoll 1681, RA
- 31 Ibid s. 307
- 32 Ibid s. 503
- 33 Ibid s. 333f
- 34 Ibid s. 338, 620
- 35 Svedelius, s. 292. Siffrorna är från hela Sverige–Finland med undantag av Viborgs län och Österbotten samt några mindre områden i Eg. Sverige.

Tabeller

1. Genomsnittlig ordinarie ränta i dsm per mantal fögderivis för abalienationer omkring 1654
2. Förhållandet antal-mantal
3. Frälsejorden och dess ägare 1654
4. Fördelningen av frälsejord på gammalt och nytt frälse
5. Andel av 1654 års totala avkortade ränta, som kom på förste ackvirenter av allodial- och NB-gods med över 600 dsm i ränta
6. Andel av 1654 års NB-gods-mantal som kom på förste ackvirenter med över 600 dsm i ränta
7. Förste ackvirenter som före 1680 fick NB-gods med över 600 dsm i ränta. Antal och ägargrupper

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet

Frälse- och rustjänstlängder

Reduktionskommissionen, A:II:1, Protokoll 1681

Riksdagsacta, R 40

Krigsarkivet

Adelns rustjänstlängder

Lunds universitetsbibliotek

De la Gardieska samlingen

Tryckta källor

Några rikstens höga herrars testamenterlige förordningar om stipendier vid Upsala akademie.

Upsala 1724

Stiernman, A. A. von, *Alla riksdagars och mötens beslut* ---, II. Stockholm 1729

Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll (RAP), 1680, 1682–83. Stockholm 1896, 1898

Årstrycket

Litteratur

Almquist, J. A., *Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden*, 1–4. Stockholm 1931–74.

Carlson, F. E., *Sveriges historia under konungarna af pfalziska huset*, 3. Stockholm 1874

Carlsson, S., *Ständssamhälle och ståndspersoner 1700–1865*. Lund 1949

Dahlgren, S., *Karl X Gustav och reduktionen*. Uppsala 1964

Elmroth, I., *För kung och fosterland*. Lund 1981

Grauers, S., *Ätten Wachtmeister genom seklerna*, II. Stockholm 1946

Rosén, J., *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686. Skrifter utg. av Kungl.*

humanistiska vetenskapssamfundet i Lund XXXVIII. Lund 1944

Svedelius, V., *Om reductionen af krono- och adeliga gods under k. Carl X Gustafs och k. Carl XI.*

regering. Uppsala 1850

Swedlund, R., *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland*. Uppsala 1936